ISSN 1427-549X

Rostysław Kramar
Uniwersytet Warszawski

Strategie władz wobec ustnej twórczości ludowej w okresie stalinowskim (na materiałach ukraińskich)

Na początku lat 30. władze radzieckie ustami swoich autorytetów w dziedzinie kultury oznajmiły, iż ustna twórczość ludowa jest szczególną formą sztuki ludu pracującego, która powinna być źródłem inspiracji dla działaczy kultury w ZSRR. Ideolodzy komunistyczni zachęcali do zbierania i opracowywania folkloru, a także do „uczenia się" z niego, jako że odzwierciedla on światopogląd klasy robotniczej i chłopskiej, czyli awangardy społeczeństwa radzieckiego. Jak w praktyce realizowano to zadanie, biorąc pod uwagę, że teza o wyjątkowym znaczeniu folkloru dla kultury radzieckiej pojawiła się w okresie wzmacniania totalitarnego reżimu Józefa Stalina? Przyjrzyjmy się stosunkowi władz komunistycznych do ustnej twórczości ludowej na przykładzie Ukrainy, gdzie w latach 20.–50. XX wieku tradycja folklorystyczna była wciąż żywa i bogata, a reżim stalinowski szczególnie okrutny.

W pierwszych latach po ustanowieniu władzy bolszewików na Ukrainie tradycje ludowe byłe dość bliskie większości jej mieszkańców. Według danych spisu ludności z roku 1926 tylko 18,5% ludności mieszkało w miastach, a pozostali na wsi, czyli byli związani z tradycyjną kulturą chłopską[1]. Folklor ustny był również szeroko rozpowszechniony wśród mieszkańców ukraińskich miast, co podkreślali ówcześni zbieracze folkloru[2]. Na przestrzeni kilkunastu lat od czasu powstania Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej folklorystyka ukraińska kontynuowała i rozwijała swoje tradycje sprzed I wojny światowej. W opinii współczesnych badaczy to właśnie lata 20. XX wieku były „złotym" okresem rozwoju badań nad tradycyjną kulturą narodu ukraińskiego[3]. Wówczas w ramach Wszechukraińskiej Akademii Nauk powstały takie instytucje, jak Komisja Etnograficzna (1921), Muzeum-Gabinet Antropologii i Etnologii im. Chwedora Wowka (1921), Oddział Etnologiczny (1928), które w dużej mierze zajmowały się folklorem. W roku 1922 przy Komisji Etnograficznej powołano Gabinet Etnografii Muzycznej, na czele którego stanął wybitny folklorysta muzykolog profesor Kłyment Kwitka. Właśnie

[1] *Всесоюзная перепись населения 1926 года,* Москва 1928, t. 9, s. 2–13; t. 17, s. 2–3; [online] <http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_26.php?reg=22> (dostęp: 19.05.2013).

[2] С. Єфремов, *Щоденники. 1923–1929*, Київ 1997, s. 99, 429, 764.

[3] І. Гілевич, *Українська етнографічна наука у першому повоєнному десятиліттi та польові дослідження Полісся*, „Вісник Львівського університету. Серія історична", Вип. 43, s. 34.

wokół tych instytucji skupili się czołowi folkloryści i etnografowie Ukrainy, którzy zadbali o stworzenie branżowej bazy źródłoznawczej oraz szerokiej sieci korespondencyjnych zbieraczy folkloru w całym kraju[4]. Pod koniec lat 20. z Komisją Etnograficzną współpracowało około 2 tys. zbieraczy folkloru, krajoznawców amatorów, a większość z nich stanowili studenci oraz młodzież uczniowska[5]. Wiodącym czasopismem branżowym, na łamach którego pojawiało się sporo materiałów poświęconych folklorowi ukraińskiemu, był „Етнографічний вісник" wydawany w latach 1925–1932 przez Komisję Etnograficzną (wydano w sumie 10 tomów). Wówczas folkloryści ukraińscy zarejestrowali i w miarę możliwości opracowali całe spektrum twórczości ludowej, nie omijając folkloru najnowszego, odzwierciedlającego ówczesne ważne zjawiska, wydarzenia i zmiany zachodzące w kraju. Badacz historii ukraińskiej folklorystyki XX wieku Roman Kyrcziw podkreśla, że folkloryści lat 20. bacznie przyglądali się nowym zjawiskom procesu folklorystycznego, które określili pojęciem „nowy folklor"[6]. Mówiąc o przedmiocie badań, Kyrcziw zauważa: „Był to nie tylko folklor chłopów, lecz i robotników, miejski, uczniowski, bezdomnych, różnych środowisk zdeklasowanych i in. Co ważne, jego nastawienie ideowe często było niedwuznacznie krytyczne i opozycyjne wobec zmian spowodowanych rewolucją oraz wobec władzy radzieckiej"[7].

Dzięki staraniom zbieraczy folkloru z lat 20. zarejestrowano liczne przykłady tzw. folkloru cudów, który powstał jako swoista reakcja ludności ukraińskiej na agresywną ateizację kraju przez bolszewików[8]. W początkowym okresie władzy radzieckiej folklorystyczne materiały tego typu mogły być zapisywane przez zbieraczy bez narażania się na represję. Nawet na przełomie lat 20.i 30., kiedy reżim wyraźnie zmierzał w stronę totalitaryzmu, folkloryści ukraińscy wciąż rejestrowali dla celów naukowych utwory ludowe krytycznie oceniające poczynania władz, jak choćby zakładanie tzw. SOZ-ów (*СОЗ – Спільний обробіток землі*, czyli Wspólna Obróbka Ziemi). Przykłady zapisanych w tamtym czasie nieprzychylnych reżimowi tekstów znajdują się w zbiorach Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (archiwum Instytutu Historii Sztuki, Folklorystyki i Etnologii). Jednak już wtedy część twórczości folklorystycznej rejestrowana była przez zbieraczy ukraińskich jedynie na własny użytek. Chodzi m.in. o satyrę ludową (dowcipy, piosenki, przysłowia) skierowaną przeciwko „wodzom" partii komunistycznej. Przykładem rzetelnego rejestrowania tzw. nowego folkloru z lat 1923–1929 są *Dzienniki* literaturoznawcy prof. Serhija Jefremowa. Ten wybitny ukraiński uczony umieścił w swoim diariuszu około 200 miniatur folklorystycznych o wyraźnym zabarwieniu antykomunistycznym. W roku 1930 podczas słynnego procesu politycznego skierowanego przeciwko elicie inteligencji ukraińskiej (tzw. proces Sojuszu Wyzwolenia Ukrainy) zarekwirowane

[4] Г. Скрипник. *Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України 85 років*, „Народна творчість та етнографія" 2006, nr 5, s. 4.

[5] Л. Божко, *Діяльність Етнографічної комісії ВУАН з вивчення народної культури Поділля у 20-х роках XX століття*, „Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка" 2004, Вип. 75, s. 60.

[6] Р. Кирчів, *Двадцяте століття в українському фольклорі*, Львів 2010, s. 242.

[7] Ibidem (wszystkie cytowane w artykule teksty rosyjsko- i ukraińskojęzyczne w tłumaczeniu własnym).

[8] В. Дяків, *„Фольклор чудес" у підрадянській Україні 1920-х років*, Львів 2008.

przez funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa *Dzienniki* S. Jefremowa stały się jednym z głównych dowodów rzeczowych „antysowieckiej" działalności uczonego[9].

Sytuacja w folklorystyce ukraińskiej zasadniczo zmieniła się na początku lat 30. Ustna twórczość ludowa została potraktowana przez władze jako skuteczne narzędzie indoktrynacji społecznych mas w całym ZSRR, w tym na Ukrainie. Ideolodzy reżimu stalinowskiego doszli bowiem do wniosku, iż kody kulturowe zawarte w twórczości ludu można wykorzystać w „industrii" kształtowania nowego człowieka – radzieckiego. Realizacja takiego założenia skazywała naukę o folklorze na głębokie deformacje, a folklorystów na selektywne podejście do materiału badawczego, co więcej – na tworzenie sztucznych sytuacji sprzyjających powstaniu „folkloru" ideologicznie poprawnego.

Zaznaczmy, że już w latach 20. na radzieckiej Ukrainie zauważalne były próby instrumentalnego wykorzystywania folkloru do propagandy komunistycznych idei, a szczególnie opiewania „wodzów" Kraju Rad. W ówczesnej oficjalnej prasie sporadycznie pojawiały się teksty „ludowych" piosenek wychwalających działaczy komunistycznych, przede wszystkim ojca-założyciela ZSRR Władimira Lenina. Co charakterystyczne, autorzy utworów opiewających towarzysza Lenina chętnie nawiązywali do tradycyjnego eposu ukraińskiego – dum kozackich. Jedną z najbardziej znanych jest *Хто ж той сокіл, товариші* (*Któż ten sokół, towarzysze*). Po raz pierwszy opublikowano ją w 1928 roku w stołecznej gazecie „Харьковский пролетарий", a rok wcześniej podobno uzyskano zapis od wędrownego śpiewaka – kobziarza Czernihiwcia[10]. Później piosenka wielokrotnie publikowana była w wariantach zapisanych ponoć od kobziarzy Fedora Kuszneryka i Jehora Mowczana. Lenin w tej dumie to sokół latający w czasie wojny nad okopami i nawołujący do powstania: „То не сокіл, товариші, то наш любимий Володимир Ленін! Отоді як Ленін-сокіл помирав, товаришу Сталіну слова переказував: Продовжуй, товаришу, правеє діло – приведи людей до Комуни сміло!"[11].

Był to jeden z pierwszych znanych utworów imitujących folklor ukraiński, w którym Lenina porównywano do sokoła. Kilka lat później sokół lub orzeł stał się jedną z najczęściej powtarzających się alegorii mocy i dalekowzroczności „wodza" (Lenina czy Stalina) w pseudofolklorystycznych piosenkach radzieckich. Warto zauważyć, że estetyka tej piosenki, jej wydumany patos, niemający nic wspólnego z nastrojami społeczeństwa ukraińskiego końca lat 20., daje powód, aby powątpiewać w autentyczność utworu.

Niemniej do momentu wyraźnego zainteresowania władz radzieckich kwestiami folkloru wątpliwe przypadki, jak wyżej przytoczony, pozostawały na marginesie zainteresowań folklorystów ukraińskich. Sytuacja zmieniła się na początku lat 30., po wygłoszeniu przez ideologów stalinizmu deklaracji o wyjątkowej roli folkloru w procesie kształtowania kultury sowieckiej. W realiach dyktatury takie wystąpienia odbierane były jako dyrektywy do wykonania, więc do niedawna sporadyczne przypadki tzw. folkloru radzieckiego przybrały charakter zjawiska typowego, a nawet masowego. Sygnałem

[9] І. Курас, Ю. Левенець, Ю. Шаповал, *Сергій Єфремов і його щоденники*, [w:] С. Єфремов, *Щоденники...*, s. 17.

[10] М. Рильський, О. Дей, Ф. Лавров, *Народна поетична творчість*, Київ 1965, s. 377.

[11] *Хто ж той сокіл, товариші*, [w:] *Українські народні думи та історичні пісні*, упор. Д. Павлій, М. Родіна, М. Стельмах, Київ 1955, s. 377.

ważnych zmian zachodzących w ZSRR w stosunku do ustnej twórczości ludowej stało wydarzenie dobrze opisane w dziejach literatury radzieckiej. Chodzi o I Zjazd Związku Pisarzy Radzieckich (sierpień 1934), część obrad którego została poświęcona kwestiom folkloru. Już 15 grudnia 1933 roku w Moskwie przy komitecie organizacyjnym Związku Pisarzy odbyła się narada folklorystów inicjowana przez Maksyma Gorkiego. Wiele do myślenia daje nazwa tego przedsięwzięcia – *O planowym ideologicznym i artystycznym zarządzaniu ustną twórczością ludową*. Jak podkreśla historyk folklorystyki, Tatiana Iwanowa, liczba uczestników obrad była dość pokaźna, udział w nich wzięło około stu folklorystów i pisarzy z całego ZSRR[12]. Podczas tego zebrania Aleksiej Bołotnikow, redaktor gazety „Литературная газета", sformułował tezę o folklorze jako narzędziu walki klas, mówił także o tym, jak ważna jest ustna twórczość ludowa dla budowania kultury w republikach ZSRR[13]. Cytowany przez Tatianę Iwanową jeden z wiodących folklorystów radzieckich Jurij Sokołow wystąpił z propozycją, która nie do pomyślenia była w czasach przed rewolucją: „Konieczna jest ingerencja w proces folklorystyczny wbrew przekonaniom o niemożliwości takich ingerencji, które miały miejsce w folklorystyce burżuazyjno-narodowej"[14]. Właśnie ta narada, która towarzyszyła przygotowaniom do zjazdu pisarzy, wyraźnie określiła zadania folklorystyki radzieckiej: analizę poezji ustnej Rewolucji Październikowej oraz Wojny Domowej, badanie folkloru odzwierciedlającego powstanie kołchozów oraz poezji klasy robotniczej, zbieranie folkloru współczesnego, krytykę folklorystyki burżuazyjno-dworzańskiej, która ignorowała motywy klasowe w folklorystyce etc.

Znamiennym dla folklorystyki w ZSRR stało się słynne przemówienie Maksyma Gorkiego na zjeździe pisarzy 17 sierpnia 1934 roku, w którym ten sztandarowy pisarz radziecki przedstawił doktrynę socrealizmu. Jego wystąpienie w części poświęconej folklorowi sprowadzało się do tezy, że ustna twórczość ludowa jest sztuką jedynie klas pracujących i wyzyskiwanych: „Najgłębsze, najjaskrawsze, najdoskonalsze postacie bohaterów zostały stworzone przez folklor, ustną twórczość ludu pracującego"[15]. I w jednym rzędzie z Herkulesem, Prometeuszem, Mikułą Selaninowiczem Gorki postawił „heroiczną postać" Lenina: „Folklor w nasze dni podniósł Włodzimierza Illicza do poziomu mitycznego bohatera przeszłości, równego Prometeuszowi"[16]. Jednocześnie Gorki zwrócił się do pisarzy z apelem, by zbierali folklor, uczyli się z niego oraz opracowywali go, gdyż – jak twierdził – materiały folklorystyczne mogą inspirować poetów i muzyków do tworzenia nowych wspaniałych pieśni dla ludu pracującego. Jak podkreślają współcześni badacze radzieckiego folkloru, apel prezesa Zjednoczenia Radzieckich Pisarzy został zarówno przez folklorystów, jak i twórców ludowych w republikach ZSRR odebrany dosyć jednoznacznie – jako rozkaz do działania na rzecz „nowego" radzieckiego

[12] Т. Иванова, *История русской фольклористики XX века: 1900 – первая половина 1941 г.*, Санкт-Петербург 2009, s. 520.

[13] Ibidem.

[14] Ibidem.

[15] М. Горький, *Советская литература, доклад на I Всесоюзном съезде советских писателей*, Москва 1935, s. 12.

[16] М. Горький, *Про літературу*, Київ 1954, s. 512.

folkloru[17]. Właśnie od połowy lat 30. w miejsce powstałych w latach 20. terminów: „folklor porewolucyjny", „popaździernikowy" (*пожовтневий*), próbujących określać nowe zjawiska, coraz częściej przez analogię do „literatury radzieckiej" używano terminu „folklor radziecki". Pojęcie to zostało utrwalone w nazwie nowej serii wydawniczej „Советский фольклор" założonej w 1934 roku (Moskwa – Leningrad).

Na Ukrainie starania radzieckich ideologów, aby ingerować w proces zbierania i naukowego opracowywania ustnej twórczości ludowej, miały tak katastrofalne skutki dla nauki o folklorze, że współcześni badacze mówią o dokonanym na niej w latach 30. bolszewickim „pogromie"[18]. Pozbawiwszy na przełomie lat 20. i 30. Wszechukraińską Akademię Nauk autonomii, którą cieszyła się na przestrzeni okresu „ukrainizacji", władze komunistyczne przejęły pełną kontrolę nad jej działalnością i rozpoczęły „czystki" wśród kadry naukowej[19]. Jednostki akademii zajmujące się historią oraz kulturą narodu ukraińskiego zostały rozwiązane. Pod pretekstem reorganizacji zlikwidowano m.in. Komisję Etnograficzną, w tym działający przy niej Gabinet Etnografii Muzycznej. Oskarżonego w roku 1933 o nacjonalizm szefa gabinetu muzyczno-etnograficznego profesora Kłymenta Kwitkę najpierw pozbawiono stanowiska, następnie aresztowano na półtora miesiąca, a rok później skazano na trzy lata więzienia w tzw. sprawie slawistów. Na celowniku organów bezpieczeństwa znalazła się również etnolożka i folklorystka Katarzyna Hruszewska, badaczka heroicznego eposu ukraińskiego – dum kozackich, które nazywała „narodową świątynią" Ukraińców. W roku 1939 Trybunał Wojskowy skazał ją na 8 lat obozów, obwiniając o działalność antysowiecką i nacjonalistyczną, i stamtąd Hruszewska już nie wróciła. Stalinowscy „folkloryści" represjonowanie naukowych ośrodków zajmujących się tradycyjną kulturą Ukrainy tłumaczyli tym, iż praca ich „była przesiąknięta formalizmem i totalnym zaniechaniem zadań budownictwa socjalistycznego"[20].

Zamiast rozwiązanych jednostek, w ramach zreformowanej Akademii Nauk URSR w roku 1936 powołano Instytut Folkloru Ukraińskiego, a wśród jego priorytetowych zadań znalazło się zbieranie i analizowanie „nowego radzieckiego folkloru"[21]. Pierwszym dyrektorem Instytutu w latach 1936–1937 był Andrij Chwyla, długoletni kierownik Oddziału Agitacji i Propagandy Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy. Podczas Wielkiego Terroru lat 30. w sposób szczególny przyczynił się on do zlikwidowania wielu działaczy nauki i kultury ukraińskiej. Latem 1933 roku podczas kampanii propagandowej skierowanej przeciwko narodowemu prądowi w partii komunistycznej Chwyla nawoływał do „zdecydowanej walki z wrogimi niedobitkami, celem tworzenia kultury proletariackiej, za dalszą realizację leninowskiej polityki

[17] Н. Емыкова, *Адыгские языки и фольклор в системе радиовещания (1926−1950 гг.)*, „Вестник Адыгейского государственного университета" 2007, nr 2, s. 288.

[18] С. Філоненко, *Усна народна творчість*, Київ 2008, s. 79; Р. Кирчів, op. cit., s. 250.

[19] С. Кульчицький. *Українська академія наук*, [w:] *Довідник з історії України*, упор. та ред. І. Підкови, Київ 2002, s. 903.

[20] Ю. Коляда, *Фольклористика в СССР*, [w:] *Советский фольклор. Сборник статтей и материалов*, вып. 6, Москва – Ленинград 1939, cyt. za: Р. Кирчів, op. cit., s. 250.

[21] Р. Кирчів, op. cit., s. 251.

narodowościowej”[22]. W 1935 roku pod jego redakcją ukazała się książka, którą można uważać za swoisty przełom w dziejach folklorystyki ukraińskiej. Tom *Українські народні пісні* sygnalizował, że nauka o folklorze została totalnie podporządkowana zadaniom ideologicznym. We wstępie do tego zbioru piosenek, w którym znalazło się około 20 „ludowych” pieśni wychwalających komunistów, Chwyla teoretyzuje na temat genezy folkloru. Jego rozważania odzwierciedlają stanowisko moskiewskich folklorystów krytycznie odnoszących się do teorii o arystokratycznym pochodzeniu folkloru[23]. Folklorysta-stalinista twierdzi, że arystokraci traktowali ustną twórczość ludową instrumentalnie: „Klasy panujące wykorzystywały wspaniałe melodie piosenek ukraińskich w swoich interesach. Cerkiew, kozacka starszyzna, ziemianie ukraińscy przyswajali sobie stworzone przez masy motywy pieśni ludowych. Panujące klasy – ziemianie i magnaci – wzięli do swoich rąk najcenniejsze skarby twórczości ludowej i rozporządzali nimi tak jak chcieli”[24]. Jednocześnie Chwyla bardzo kategorycznie ocenił stosunek do folkloru przedstawicieli Proletkultu, którzy traktowali twórczość ludową jako zacofanie i *просвітянство*. Retoryka radzieckiego ideologa karcącego oddanych bolszewickiej idei proletkultowców, *dla których* podstawową kategorią estetyczną była klasowość, jest zadziwiająco paradoksalna. Jego zdaniem, pogardliwy stosunek do folkloru jest niczym innym jak przejawem nacjonalizmu. Mówiąc o *proletkultowcach*, Chwyla obnaża ich „prawdziwe” zamierzenia: „Oczywiście robiło się to wszystko pod arcyrewolucyjnymi hasłami, że niby ukraińska ludowa piosenka nie nadaje się do budowania kultury proletariackiej. A tak naprawdę był to manewr ukraińskich i rosyjskich nacjonalistów”[25]. Manewr ten, zdaniem Chwyli, miał polegać na zmianie kursu rozwoju kultury ukraińskiej w stronę Zachodu[26]. Z kolei odwołanie się do „folklorysty” Stalina już w pierwszych zdaniach przedmowy miało sygnalizować, że podstawą programową folklorystyki ukraińskiej powinny być właśnie wypowiedzi teoretyków marksizmu-leninizmu, a przede wszystkim Józefa Wissarionowicza. „My wiemy – czytamy w przedmowie do tomu – jak wielkie znaczenie nadaje towarzysz Stalin sprawie badań nad ukraińską twórczością ludową – piosenkami, przysłowiami, opowiadaniami i in. To nie przypadek, że sprawę powstania filmu *Ukraiński Czapajew* towarzysz Stalin widział w ścisłym związku z wykorzystaniem ukraińskich piosenek, muzyki, ukraińskiego folkloru”[27].

Szczególny nacisk na konieczność zbierania i popularyzacji radzieckiego folkloru kładziono również w wydawanym w latach 1936–1937 organie Instytutu Ukraińskiego Folkloru – czasopiśmie „Український фольклор”. W poradach metodycznych dla zbieraczy

[22] А. Хвиля, *Нещадно викривати й викорінювати наслідки шкідництва та націонал-опортуністичних перекручень на мовному фронті*, „Вісті ВУЦВК”, 30 червня 1933, s. 3.

[23] К. А. Богданов, *Vox populi. Фольклорные жанры советской культуры*, Москва 2009, s. 102–110.

[24] А. Хвиля, *Українська народна пісня*, [w:] *Українська народна пісня*, упор. А. Хвиля, Київ 1935, s. 6.

[25] Ibidem, s. 7.

[26] To, że autor cytowanej przedmowy dobrze wyczuwał tendencje zachodzące w radzieckiej folklorystyce, potwierdził dalszy rozwój wydarzeń w ZSRR. W roku 1936 Biuro Polityczne bolszewickiej partii zakazało przedstawienia *Bogatyri* autorstwa kultowego proletkultowskiego pisarza Demiana Biednyja. Parodiowanie heroicznego rosyjskiego folkloru w tym spektaklu odebrane zostało przez najwyższe władze sowieckie jako ahistoryczne i antypatriotyczne. Dokładniej o tym: К. А. Богданов, op. cit., s. 106.

[27] А. Хвиля, op. cit., s. 5.

ustnej twórczości ludowej czytamy m.in.: „Przede wszystkim trzeba zapisywać nowe pieśni, dumy i czastuszki, przekazy, opowiadania, legendy, wiersze, bajki, przysłowia w których odzwierciadla się różnorodne i barwne życie naszego wielkiego Kraju Rad”[28].

W ścisłej współpracy z Instytutem Folkloru Ukraińskiego funkcjonowały założone w drugiej połowie lat 30. ośrodki naukowo-metodyczne – tzw. Domy Twórczości Ludowej. Powstawały one w centrach obwodowych, aby tym samym uskutecznić realizacje partyjnych rozporządzeń w dziedzinie kultury na szczeblu regionalnym. Zajmowały się m.in. gromadzeniem i popularyzacją radzieckiego folkloru. To przy Domach Twórczości Ludowej działały sekcje folklorystyczne, które wydawały liczne tomiki „twórczości ludowej” wychwalającej ustrój komunistyczny oraz jego przywódców. Ośrodki te regularnie organizowały przeglądy chórów i zespołów folklorystycznych działających w regionie, sporą część repertuaru których stanowiły piosenki radzieckie. Ciekawym dokumentem oceniającym zadania Domów Twórczości Ludowej jako ideologiczne, mające indoktrynować radzieckiego obywatela, jest przedmowa do tomiku *Збірник революційних пісень*, wydanego przez ukraińskie podziemie nacjonalistyczne w roku 1947. W tym cennym dokumencie epoki czytamy: „Przy swoich Domach Twórczości Ludowej rosyjscy bolszewicy okupanci organizują tzw. organizacje folklorystyczne, które mają za zadanie fałszować ukraińską pieśń, wychwalając w niej kata narodu ukraińskiego, Stalina, bolszewicką partię, komsomolskie organizacje, bandy czerwonych partyzantów, mechanizację, industrializację, kolektywizację, socjalistyczną rywalizację, stachanowszczyznę itp. Plugawiąc pieśń ukraińską, wkładają w nią służalczą imperialistyczną antyukraińską treść”[29].

Jak podkreśla Willam Noll, amerykański badacz sytuacji socjokulturowej na Ukrainie okresu stalinizmu, totalitarne władze w przeciągu zaledwie kilku lat wciągnęły w wielki projekt tworzenia „nowych kulturowych norm” tysiące ludzi. Konstruowanie sowieckiej alternatywy dla organicznej kultury ukraińskiej badacz postrzega jako proces rozwoju „kultury równoległej”. Według niego ten typ represji polegał na tworzeniu gęstej sieci instytucji utrwalających polityczną kulturę reżimu. Innymi słowy, tzw. równoległa kultura powstawała, by zająć miejsce represjonowanej[30]. Noll podkreśla, że ważnym elementem narzucanej Ukraińcom przez totalitarny system kultury oficjalnej był właśnie folklor radziecki.

Mechanizmy powstawania twórczości wzorowanej na tradycyjnych ludowych gatunkach i poetyce były dość podobne tak na Ukrainie, jak w innych republikach ZSRR. Stały się one częścią złożonego procesu indoktrynacji wieloetnicznego społeczeństwa radzieckiego, która polegała m.in. na odwołaniu się do poszczególnych tradycji narodowych. Oficjalna folklorystyka, będąca w dużej mierze elementem radzieckiej machiny propagandowej, często przymykała oko na tworzenie przez zbieraczy folkloru sztucznych sytuacji folklorotwórczych, podczas których ludowemu twórcy podpowiadano, na jaki temat powinien ułożyć piosenkę, bądź nawet wkładano w jego usta już gotowy utwór czy jego fragmenty. Heroiczne czy wręcz epickie pseudofolklorystyczne piosenki

[28] *Хроніка*, „Український фольклор” 1937, кн. 1, s. 126.
[29] *Передмова*, [w:] *Збірник революційних пісень*, t. 1, s. 1–2 .
[30] В. Нолл, *Паралельна культура в Україні в період сталінізму*, „Родовід” 1993, nr 5, s. 37–41.

wychwalające Lenina, Stalina oraz innych „bogów" radzieckiego „panteonu" znane są na północy Rosji, na Kaukazie, w Azji Środkowej czy na Ukrainie. Charakterystyczne jest, że wszędzie sięgnięto do miejscowej ustno-poetyckiej tradycji – w ten sposób znad wybrzeża Morza Białego folkloryści radzieccy przywozili w latach 30. opiewające Stalina skazy i byliny, natomiast z Kaukazu tzw. chochy (heroiczny epos Adygów)[31]. Z kolei na Ukrainie wiele piosenek radzieckich wzorowanych było na popularnych heroicznych liryczno-epickich piosenkach kozackich, epickich dumach, a także pieśniach obrzędowych – przede wszystkim kolędach. Powielane w oficjalnej prasie i wydawnictwach, a także popularyzowane wówczas w radiu ukraińskie piosenki radzieckie często nawiązywały do znanych ludowych utworów. Poeta komsomolec Iwan Szewczenko, autor kilku przerobionych na radziecką modłę tradycyjnych utworów ukraińskich, przekonany był, że przeróbki znanych ludowych pieśni na „nowy ład" są wręcz niezbędne: „Trzeba uznać zasadność wykorzystania motywów starych pieśni i przeróbki ich na nową, rewolucyjną nutę. Sprawa ta jest życiowo ważna"[32]. Na skutek takich przeróbek powstawały m.in. śpiewane na dawną nutę „czerwone kolędy", gdzie w miejscu gwiazdy betlejemskiej pojawiała się gwiazda na Kremlu, a zamiast nowo narodzonego Jezusa – „zbawca" Lenin. Jedną z najczęściej przerabianych była popularna kolęda *Нова радість стала*[33]. Warto przytoczyć fragment takiej przeróbki: „Нова радість стала, яка не бувала: довгожданна зірка волі в Жовтні засіяла. Де цар був зажився, з панством вкорінився, там з голотою простою Ленін появився"[34]. Umieszczając tego typu piosenki w antologiach ukraińskiego folkloru, redaktorzy tomów dość często nie byli w stanie podać dokładnej informacji o tym, gdzie, kiedy, od kogo i przez kogo utwór został zapisany. Niska wartość estetyczna – niemająca nic wspólnego z poetyckim kunsztem ludowej poezji – oraz brak „paszportu", obok wielu radzieckich „perełek" (jak w przypadku wyżej przytoczonym), dają powody wątpić w ich autentyczność.

Uzasadnione zatem wydaje się być stanowisko Romana Kyrcziwa, który twierdzi, że folklor radziecki razi swoją sztucznością, powierzchowną stylizacją na ustną twórczość ludową, a często nawet prymitywizmem[35]. Zdaniem rosyjskiego folklorysty Leonarda Jemelianowa, badającego mechanizmy powstawania radzieckiej pseudoludowej twórczości, w okresie stalinizmu odbyła się bezprecedensowa i cyniczna operacja, „celem której była pełna zamiana faktycznego stosunku ludu do rzeczywistości, znajdującego swoje odzwierciedlenie w folklorze, na stosunek skonstruowany według oficjalnych rekomendacji"[36].

---

[31] Т. Иванова, *Сказитель и официальная политика в области фольклористики в 1930-е годы*, [w:] *Мастер и народная художественная традиция Русского Севера*, Петрозаводск 2000, s. 84; Н. Емыкова, *Адыгские языки и фольклор в системе радиовещания (1926–1950 гг.)*, „Вестник Адыгейского государственного университета" 2007, nr 2, s. 288–291.

[32] М. Грицай, В. Бойко, Л. Дунаєвська, *Українська народно-поетична творчість*, Київ 1983, s. 280.

[33] О. Григор'єва, *Червоні колядки. Як СРСР міняв Ісуса на Леніна*, [online] <www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/5/106843/> (dostęp: 5.06.2013).

[34] *Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року*, упор., вступ, примітки О. І. Дея, Київ 1965.

[35] Р. Кирчів, op. cit., s. 252.

[36] Л. Емельянов, *Термин „советский фольклор" в 1930 годы*, [w:] *Из истории русской фольклористики*, t. 4–5, Санкт-Петербург 1998, s. 220.

Należy podkreślić, że wraz z szeroko zakrojonym programem fałszowania folkloru w latach 30. na Ukrainie uruchomiono proces rugowania z przestrzeni publicznej autentycznej twórczości ludowej, która odzwierciadlała rzeczywisty stosunek ludności do zmian zachodzących w kraju pod rządami bolszewików. Aż do końca lat 80. w Związku Radzieckim nie było nawet mowy o legalnym zbieraniu i naukowym opracowywaniu folkloru krytycznie odnoszącego się do komunizmu i jego przywódców. Nawet po XX zjeździe KPZR, na którym oficjalnie potępiono kult Stalina, folklor antystalinowski w ZSRR nie stał się przedmiotem analizy naukowej. Jedynie poza granicami komunistycznego imperium ukazywały się tomiki i skromne opracowania autentycznego folkloru z tego okresu. Ukraińskie antologie ustnej twórczości ludowej z lat 20.–50. pojawiały się na Zachodzie dzięki staraniom emigracji politycznej[37], natomiast na Ukrainie co najmniej kilkanaście antologii tzw. politycznego folkloru z okresu stalinizmu ukazało się drukiem dopiero na przestrzeni ostatnich dwóch dekad[38]. Również w ostatnich latach w oparciu o autentyczny materiał folklorystyczny z lat 20.–50. powstały pierwsze opracowania naukowe zakazanego w ZSRR folkloru. Spora ich część dotyczy ludowej satyry z okresu przymusowej kolektywizacji, Wielkiego Głodu w latach 1933–1934, a także represji politycznych, które trwały ponad dwie dekady.

W ten sposób upubliczniono liczne dokumenty i materiały wspomnieniowe pokazujące folklorystyczny *vox populi*. Jak wynika z badań, materiały te dość często były wykorzystywane przez komunistyczny aparat represji jako dowody antyradzieckiej działalności obywateli ZSRR. Wiadomo, że wszystkie regionalne oddziały organów bezpieczeństwa zobowiązane były do regularnej sprawozdawczości na temat nastrojów mas[39]. Niejednokrotnie do tego typu sprawozdań trafiały ciekawe informacje o sytuacjach folklorotwórczych, dowcipach i piosenkach, które budziły podejrzenia władz o nielojalność obywatela wobec reżimu[40]. Jedna ze współczesnych badaczek politycznego dowcipu w ZSRR używa nawet określenia „czekiści-folkloryści", sugerując szczególne zainteresowanie radzieckiego aparatu represji folklorem, który jego zdaniem miał zagrażać bezpieczeństwu państwa[41]. W badaniach folklorystów ukraińskich, jak również w literaturze wspomnieniowej opisane są dramatyczne losy wykonawców piosenek czy dowcipów, które władze potraktowały jako antyradzieckie. Za ten rodzaj „antyradzieckiej propagandy" skazywano na wiele lat więzienia nawet w połowie lat 50., czyli już po śmierci Stalina[42].

---

[37] Г. Сенько, *Правдивий український фольклор під совітами. Народні приповідки-частівки*, [б.м.в.] 1947; *Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору*, упор., вступ, примітки Ю. Семенко, Нью Йорк – Мюнхен 1964.

[38] Zob. *Дожилася Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні*, упор. І. Бугаєвич, Київ 1993; *Лицарям волі. Пісні й авторські твори визвольної боротьби 40–50-х років XX ст. з Тернопільщини*, Тернопіль 1993; *Ми у вічі сміялися смерті*, ред. В. Войтович, О. Гладунов, Г. Дем'ян, Рівне 1992.

[39] Л. Боева, *Участе ВЧК-ОГПУ в „оздоровлени" рядов РКП (б) в начале 1920-х годов*, „Вестник Московского городского педагогического университета" 2008, nr 1(22), s. 59.

[40] А. Архипова, *Последний царь-избавитель: советская мифология и фольклор 20–30-х гг. XX в.*, „Антропологический форум", nr 12, s. 2; [online] <http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/012online/12_online_arkhipova.pdf> (dostęp: 19.05.2013).

[41] А. Архипова, С. Неклюдов, *Фольклор и власть в закрытом обществе*, „Новое литературно обозрение", 2010, nr 101; [online] <http://magazines.russ.ru/nlo/2010/101/ar6.html> (dostęp: 19.05.2013).

[42] І. Сенько, *Земля з іменем. Краєзнавчі студії*, Ужгород 1998, s. 122–123.

Jak wywnioskować można ze zgromadzonych i opublikowanych na dzień dzisiejszy materiałów, obraz władzy komunistycznej w autentycznym folklorze lat 30.–50. nie ma nic wspólnego z tym, jak go kreowano w folklorze radzieckim. Ukraińskie piosenki, dowcipy i małe formy poetyckie w duchu ludowego karnawału wywracają świat komunistycznych autorytetów „do góry nogami", szydzą ze „świętych radzieckich", ośmieszają ich, pokazują jako ludzi miernych i małostkowych. Szczególnie bogaty w różnorodne wątki i formy jest materiał folklorystyczny, którego główny bohater to najbardziej ubóstwiana w bolszewickiej parareligii postać – „nieomylny wódz" Józef Stalin, np. „Ні корови ні свині, тільки Сталін на стіні" (Nie mamy krowy, nie mamy świni tylko Stalin na ścianie), „Ой батьку, Сталіне, дайте нам мила, бо вже воші мають крила" (Ojcze Stalinie, dajcie nam mydła, bo już wszom urosły skrzydła). Pomimo niebezpieczeństwa, które groziło za rozpowszechnianie tego typu drwin ze stalinowskiej polityki gospodarczej, były one niezbędnym i trwałym elementem schizofrenicznej codzienności na radzieckiej Ukrainie[43]. Jeden ze świadków tej epoki wspomina, jak obok siebie funkcjonowały radziecka kultura oficjalna i wyśmiewająca ją kultura ludowa: „Mimo że w szkole uroczyście recytowaliśmy *Людина стоїть в зореносним Кремлі* (*Człowiek stoi w zwieńczonym gwiazdą Kremlu*), w swojej wyobraźni widzieliśmy Stalina nie tam, gdzie go ustawił poeta, a wierzchem na suszonej rybie lub w innych śmiesznych okolicznościach"[44].

Ilość i rozmaitość satyrycznych ludowych tekstów o Stalinie daje powody współczesnym folklorystom ukraińskim, by mówić o istnieniu pokaźnej folklorystycznej staliniady[45]. Z kolei całość różnorodnego ukraińskiego materiału folklorystycznego z lat 20.–50. XX wieku przekonuje o tym, że był on swoistą ludową kontrpropozycją do patetycznej i zakłamanej kultury oficjalnej. Nawiązując do wystąpienia Józefa Stalina z roku 1932, w którym dyktator nazwał masowy bierny opór wobec kolektywizacji na Ukrainie „cichą wojną", można powiedzieć, że ustna twórczość ludowa była jednym z przejawów tej nietypowej walki z tyranią. Strategie władz komunistycznych, które polegały na narzuceniu Ukraińcom sztucznych wzorców kulturowych oraz wyeliminowaniu autentycznej kultury ludowej, w dłuższej perspektywie historycznej okazały się nieskuteczne.

[43] Profesor Serhij Jefremow wspominał w swoich dziennikach o tym, że w latach 20. antyradzieckie dowcipy opowiadali nawet komunistyczni funkcjonariusze, co zdaniem uczonego pokazywało całą głębię radzieckiej hipokryzji. Patrz: С. Єфремов, *Щоденники*..., s. 49, 68.

[44] М. Шевчик, *Медаль за молитву*, „Людина і світ" 1991, nr 2, s. 22.

[45] Р. Кирчів, *Етюди до студій над українським народним анекдотом*, Львів 2008, s. 170–192.

Резюме

Стратегии власти по отношению к устному народному творчеству в сталинский период (на основе украинских материалов)

В 1920–1950 годы советская власть использовала по отношению к украинскому фольклору различные стратегии. С одной стороны, она относилась к фольклору как „голосу народа", подчеркивая важность устного народного творчества в формировании „нового человека", поэтому поощряла сбор фольклорных материалов. По мнению советских идеологов, фольклор может быть источником вдохновления для поэтов и музыкантов, которые создают новые песни для трудящихся. Такие идеи властей некоторые украинские фольклористы восприняли как директиву, обязывающую их создавать новый „советский фольклор". На протяжении десятилетий советская пропагандистская машина широко подражала традиционному украинскому устному народному творчеству, воспевая пантеон „коммунистических святых". Одновременно с этим украинская советская фольклористика игнорировала автентичный фольклор, который часто был очень критичен по отношению к советской действительности.

Summary

Soviet authorities' strategies in dealing with folklore expressed in oral form in the Stalinist period (based on Ukrainian language texts)

In 1920–1950, Soviet authorities used different strategies in response to Ukrainian folklore. On the one hand, they recognised folklore as the "voice of the people", while stressing the importance of oral traditions in the formation of the "new man", thus encouraging the collection of folklore materials. According to Soviet ideologists, folklore can be seen as a source of inspiration for poets and musicians who create new songs for the working people. For some folklorists such ideas came as an incentive for creating a new "Soviet folklore". For decades, the Soviet propaganda machine would widely imitate the traditional Ukrainian folklore expressed in oral form, while at the same time praising the pantheon of "communist saints". Simultaneously, the Ukrainian Soviet folklore ignored Authentic Folklore, which was often highly critical of the Soviet reality.

Key words: Soviet folklore, Stalin, Ukraine, propaganda.